

3

2019

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

• **ЎЗБЕК ТИЛИГА ДАВЛАТ ТИЛИ МАҚОМИ БЕРИЛГАНЛИГИГА 30 ЙИЛ ТЎЛДИ**

Йўлдошева Д.Н. Миллий тил – миллатни шакллантирувчи восита.....3

• **ANIQ VA TABIIY FANLAR**

Джураев Д.Р., Шарипов М.З., Хайитов Д.Э., Эргашева Н.М., Ризокулов М.Н., Шамсиев Р.Х. Динамика колебательного движения доменных границ в феррите-гранате $Tb_3Fe_5O_{12}$ 6

Дурдиев Д.К., Жумаев Ж.Ж. Задача определения ядра в многомерном интегро-дифференциальном уравнении теплопроводности.....10

Гулямов Г., Эркабоев У.И., Шахобиддинов Б.Б., Давлатов А.Б. Температурная зависимость осцилляции продольной электропроводности в узкозонных полупроводниках.....18

Холмуродов А.Э., Дилмурадов Н., Мамасолиев Б.Ж. Инвариантные и частично инвариантные решения системы уравнений двухскоростной гидродинамики с равновесием фаз по давлению.....23

Расулов Т.Х., Бахронов Б.И. Пороговые собственные значение и резонансы модели Фридрихса с двумерным возмущением.....31

Зуннунов А.О. Доирадаги содда дифференциал ўйинларда кувийш масаласи.....38

Уринов Ж.Р. Свойства неавтоклавных ячеистых бетонов при длительном действии нагрузок.....47

Жумаев М.Р., Шарипов М.З., Миржоннова Н.Н. Резонансно – диссипативная модель эффекта фарадея в немагнитных диэлектрических средах.....51

Убайдуллаева Ш.Р., Абдуллаев Х.Х. Использование метода динамических графовых моделей для расчета реленых систем автоматического управления.....55

Хўжаев И.Қ., Ҳамдамов М.М. Ўққа нисбатан симметрик турбулент оқимда метаннинг диффузион ёнишига доир сонли тажриба натижалари.....59

Жўраев А.Қ., Жўраев У.А., Шодиева С.У. Суғорма деҳқончиликда ресурстежамкор суғориш технологияларини қўллаш.....65

Avezmurotov O., Avezmuratova Z.A., Bekberganov A.X. Zodiak yulduz turkumlarini mars yordamida vizual kuzatish uslubi.....69

• **TILSHUNOSLIK**

Сайфуллаева Р.Р., Мамадалиева Н.С., Абузалова М.К., Халикова М.Х. Грамматик валентлик ва унинг синтактик қурилма тузилишини белгилашдаги аҳамияти.....73

Зикриллаев Ғ.Н., Жумаев Э.Б. Хорижий тилшуносликда матн ва унга алоқадор масалалар талқини.....79

Бегимов О.Т. Оқ ва қора сўзларининг апеллятив ва оронимик сатҳда қўлланиш хусусиятлари.....88

Нигматова Л.Х. Из истории лексикографии.....93

Хамроева Ш.М. Корпус лингвистикасининг бугунги ҳолати 98

Kuldashova N.B., Xamidova M.X. Valeurs de la terminologie dans la linguistique 106

Холматова В.Н. Нутқий фаолият феъллари коммуникатив восита сифатида 109

Ахмедова Д.Б. Ўзбек тили атов бирликлари ўртасидаги лексик-семантик муносабат асосида семантик теглар мажмуини яратиш.....115

Ходжиев Ю.Н. “Алпомиш” тили – маънавий тили.....121

Ширинова М.Ш. Ортология адабий меъёр ҳақидаги фан сифатида.....127

Sayidova G.Y. Shavkat Rahmon she'riyatidagi zoomorf metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari.....131

• **ADABIYOTSHUNOSLIK**

Бақоева М.Қ. Инглиз ва америка шеъриятдан ўзбекчага таржималарда қофиянинг берилиши муаммолари.....136

Турысбек Р.С. Перевод – искусство воссоздания.....145

Ахмедова Ш.Н., Тешаева Г.Ж. Жамол Камол – лирика назариётчиси сифатида.....149

Пардаева З.Дж. Аёл образи: талқин ва таҳлил 154

Мухитдинова Н.М. Муҳаммад Ғозий ҳаёти ва ижоди.....159

Қобилова Н.С. Ижодкор ва ижод психологияси 164

Астанова Г.А. “Минг бир кеча” ва жаҳон адабиёти.....170

Қаҳҳорова Ш.А. Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида фано талқини.....176

10. Bronte Ch. Jane Eyre. – Sygnet Classic. N.Y. & Scarborough, 1990. – 461 p.
11. Christie A. They Came to Baghdad. – Pan Books., L., 1981. – 188 p.
12. Sheldon S. Windmills of the Gods. – Warner Books, N.Y., 1987. – 434 p.
13. Gardner E.S. The Case of the Lazy Lover. – Pan Books, L., 1991. – 189 p.
14. Shaw I. Night work. – Pan Books., L., 1989. – 346 p.
15. Vonnegut K. Slapstick. – Dell Publ., N.Y., 1986. – 243 p.

УДК: 83.3

**ЎЗБЕК ТИЛИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК
МУНОСАБАТ АСОСИДА СЕМАНТИК ТЕГЛАР МАЖМУИНИ ЯРАТИШ
СОЗДАНИЕ НАБОРА СЕМАНТИЧЕСКИХ ТЕГОВ НА ОСНОВЕ ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ НОМИНАТИВНЫМИ ЕДИНИЦАМИ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

**CREATING A SET OF SEMANTIC TAGS BASED ON THE LEXICAL-
SEMANTIC RELATIONSHIP BETWEEN THE UNITS OF THE UZBEK LANGUAGE**

Ахмедова Дилдора Баходировна

БухДУ бошланғич таълим назарияси кафедраси ўқитувчиси

Таянч сўзлар: синонимик, антонимик, градуонимик, партонимик, гипонимик муносабат, луғавий даражаланиш, майдон иерархияси, семантик майдон, лексик-семантик муносабат, тил корпуслари, семантик теглаш.

Ключевые слова: синонимические, антонимические, градуонимические, партонимические и гипонимические отношения, степень словесности, площадь иерархии, семантическое поле, лексико-семантическое отношения, языковой корпус, семантическая маркировка.

Key words: synonymic, antonymic, graduonymic, partonymic and hyponymic relations, degree of literature, area of hierarchy, semantic field, lexical-semantic relations, language corpus, semantic tagging.

Мақолада ўзбек тилидаги лексик-семантик муносабатларнинг атов бирликларини теглашдаги ўрни масаласи ёритилган. Шу асосда семантик теглар мажмуини яратиш бўйича намуна келтирилган. Синонимлик, антонимлик, уядошлик ходисалари атрофлича изоҳланган.

В данной статье освещены задачи лексико-семантических отношений номинативных единиц в узбекском языке. В статье приведены создание набора семантических тегов. Также подробно исследованы явления синонимии, антонимии и правила собирательности.

In this article the issue of the usage of lexic-semantic units to tag nominative units is analyzed. Here are given examples of creating a set of semantic tags. Features of synonyms, antonyms, and related words are analyzed thoroughly.

Кириш. Тил – яхлит бир бутунликни ташкил қилувчи элементлар системаси. Уни ташкил этувчи ҳар бир элементнинг маъноси бир вақтнинг ўзида системани ташкил қилаётган бошқа элементларнинг мавжуд бўлишидан келиб чиқади. “Моҳиятини ҳалигача ҳеч ким англамаган, умри давомида имкониятларининг миллиард-миллиарддан бир қисмидан ҳам ҳеч ким фойдаланишга улгуролмайдиган, чексиз саналган тил санокли маъно ғиштчалари (семалар), шакл бирликлари ва муносабат турларининг ўзаро ранг-баранг бирикиб, кўз кўролмайдиган, қулоқ эшитиб ниҳоясига етолмайдиган турли-туманликни ташкил этади. Буни фақат риёзиётда ўн рақами ва тўрт амалнинг соддалиги, риёзиёт эса шуларнинг турли хилдаги бирлашувининг натижасидан иборатлиги билан ёки моддаларининг хилма-хиллигини санаб, тавсифлаб поёнига ета олмайдиган Қуёш тизими сайёраларидаги барча моддаларни Д.И.Менделеевнинг кафтдек келадиغان кимёвий элементларнинг даврий жадвали ўз ичига олиши билан қиёслаш мумкин. Тилшуносликнинг вазифаси эса мана шундай тизимни очишдан иборатдир” [6, 123].

Лексикага семантик майдон назарияси асосидаги ёндашувдан келиб чиқиб, корпусда тушунча орқали сўзга борилса, сўзлараро лексик-семантик муносабат орқали сўздан тушунчага бориш мумкин. Яъни бундай ёндашув тил корпусларида семантик белгилар асосидаги қидирувнинг яна бошқа кўринишини келтириб чиқаради.

Семантик тег (рус., разметка) – тил корпусларидаги сўз ёки сўз бирикманинг маълум бир семантик категория ёки ундан ҳам кичикроқ семантик гуруҳ (ЛСГ, семантик майдон ва тўда)га мансублигини билдирувчи, маънони махсулаштирувчи белги, изоҳлар мажмуи [1, 48-49]. Корпуснинг семантик теглари сўз маъно(лар)и спецификаси, сўзнинг омонимлик, синонимлик билан боғлиқ изоҳлар мажмуини тузиш, сўзни категориялаш, унинг мавзувий гуруҳ, ЛСГ, семантик майдонга мансублигини белгилаш, деривацион характеристикаси, аташ маъноси каби белгиларни қамраб олади. Рус тили миллий корпуси (НКРЯ)нинг семантик тег(разметка)лаш принципларини кузатиш шуни кўрсатдики, бу корпусда бир сўзшаклга уч турдаги белгилар бириктирилади:

- 1) разряд (ном ёки унга ишора сўз: предмет, шахс ва ҳ.);
- 2) лексик-семантик характеристика (лексема тегишли бўлган ЛСГ ёки семантик майдон, каузативлик белгилари ва ҳ.);
- 3) деривацион тавсиф.

Семантик теглашда, бошқа разметкаларда бўлганидек, ягона стандарт шакл бўлмаса ҳам, ҳарф, рақам ёки фақат рақамдан иборат кодлардан фойдаланилади. Биринчи ҳарф ёки рақам умумий семантик маънони, кейинги белги эса сўз маъносини янада махсулаштирувчи кичик семантик гуруҳни ифодалайди. Семантик тег нафақат сўз, балки кўплаб бирикмаларни ҳам семантик гуруҳларга бирлаштиради; бундай пайтда турли бирикувдаги бир маънони билдирувчи бирикмалар битта белги билан кодланади. Идиоматик бирлик (ибора) таркибидаги сўзлар миқдорини билдирувчи ахборот ҳам разметкадан жой олади. Семантик тег корпусдаги сўз маъносининг ихтисослашуви, омонимлик, синонимлик, маъновий гуруҳга ажратиш каби муаммоларни ҳал қилади. В.П.Захаров, С.Ю.Богдановалар ҳам рус тили миллий корпусини тузишда семантик разметкалашнинг ўз вариантини таклиф қилади; [1:45] уларнинг фикрича, ҳар бир сўзга уч хил – сўз разряди, лексик-семантик тавсиф, деривацион изоҳ бериш маъқул.

Семантик разметка корпус воситасида лингвистик амаллар бажариш имконини кенгайтирувчи иш қуроли: корпусда семантик аннотацияланган бирликнинг мавжуд бўлиши фақат алоҳида сўзни эмас, балки фойдаланувчи томонидан сўралган бирикма ҳолидаги конструкция қидирувига жавоб бериш имконини пайдо қилади. Маълумки, тил корпуслари – лингводидактик, лингвистик ва бошқа ижтимоий соҳаларнинг зарурий иш қуроли. Корпус ҳақидаги тадқиқотларда корпуснинг сўз ўрганишдаги катта ахборот базаси эканлиги аллақачон ўз исботини топган [1, 27]. Тил корпуслари сўзнинг барча маънолари, шу билан бирга лексик-семантик муносабатга киришадиган сўзлари билан ёнма-ён изоҳланиши билан изоҳли луғат, тезаурус ва гиперлуғатлардан фарқ қилади. Изоҳли луғатда фақат сўз маъноси изоҳланади; тезаурус ва гиперлуғат сўзнинг нисбатан кўпроқ қирраларини очишга қаратилган бўлса-да, қидирувнинг соддалиги, имконияти чекланганлиги билан корпусдан фарқ қилади. Катта ҳажмли тил корпуси, маълум маънода, сўзни изоҳлаш, уни тилдаги муносабатлари билан бирга кўрсата олиш имкониятининг мавжудлиги билан юқорида саналган ахборот манбаларидан афзаллиги билан ажралиб туради. Хўш, бунга қандай эришиш мумкин?

Асосий қисм. Семантик майдон назарияси асосида соҳалараро алоҳида илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш, асосан, 70-80 йиллардан бошланди. Шу муносабат билан ўзбек тили лексикологияси тавсифий босқичдан янги назарий босқичга кўтарилди. Бу босқич лексикани маълум бир семантик гуруҳлардан, муайян маъно элементларининг муносабатларидан ташкил топган яхлит бир система сифатида ўрганиш билан характерланади [3, 37].

А.Собировнинг фикрича, ўзбек тилшунослигига майдон назариясининг кириб келиши тил бирликларига нисбатан систем-структур методларнинг қўлланила бошлаши билан боғлиқ. Бу борада амалга оширилган илмий-тадқиқот ишлар ичида А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, И.Кўчқортоев, Э.Бегматов, Т.Мирзакулов,

Ш.Искандарова, О.Бозоров, Р.Сафарова, Б.Қиличев, М.Нарзиева, Ҳ.Ҳожиеваларнинг илмий кузатишлари ва олинган хулосалар ўзбек тили лексикасини майдон назарияси асосида ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, Ш.Искандарова шахс микромайдони мисолида ўзбек тили лексикасини семантик майдон сифатида ўрганиш муаммоларини кўтариб чиқди. Ш.Искандарова оламнинг гуруҳларга бўлиниши ва унинг тилда акс этиши ҳақида батафсил фикр юритиб, шахс микромайдонида фаолият кўрсатувчи 100га яқин лексик-семантик гуруҳ ҳақида маълумот беради. Масалан, **саводхон, донишманд, заковатли, фаросатли, идрокли, қолоқ** каби лексемалар савия асосида фарқ қилувчи номлар гуруҳига киритилади, уларнинг умумий ва фарқли томонлари изоҳланади. Т. Мирзақулов ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалаларига тўхталар экан, функционал-семантик майдоннинг хусусиятларини ёритиб беради. Унинг таъкидлашича, тилшунослиқда майдон (лексик, лексик-семантик, семантик, морфосемантик, ассоциатив, грамматик, функционал-семантик майдон) парадигматика, парадигма тушунчаларидан фарқланмаган ҳолда қўлланилаверади. Аслида, майдон бир умумий мазмун ёки шакл ўхшашлиги асосида турли сатҳларга тегишли бирликларнинг функционал-семантик бирлашувидир. М.Абдувалиев ҳар қандай майдоннинг маъно ва ифода плани қисмларидан ташкил топишини таъкидлаган ҳолда, майдонда доминант, ядро ва периферия қисмлари мавжуд бўлиши ҳақида фикр юритади. Ҳар бир тилда лексемалар муайян қонун-қоидалар асосида бир ерга жамланади.

Тилдаги семантик майдон иерархиясини белгилаш, мазкур майдонлардаги макро, медио ва микроқурилмаларни аниқлаш учун, аввало, тилнинг фалсафий асосларига эътибор бериш лозим. Фалсафада оламга нарса ва ҳодисанинг боғланишлари, алоқадорлиги, муносабатларнинг тартибли, тадрижий ривожланиши, макон ва замондаги бирлигига асосланган яхлит бир система сифатида қаралади. Мазкур система ичидаги алоқаларни таъминлайдиган мустақил таркибий қисмларнинг ҳар бири элемент саналади [8, 206-207].

А. Собировнинг таъкидлашича, оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва замонда нарса/воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимдан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлиги синергетиканинг ўрганиш объекти саналади. Синергетика ютуқларига асосланган ҳолда оламни унга бўлиш мумкин:

1. Микродунё. Атом миқёсидан кичик бўлган дунё. Бу дунёга атомни ташкил қилувчи элементлар, атом ядроси, кварклар киради. Микродунё элементларини оддий кўз билан кўриб бўлмайди, лекин улар бутун оламнинг моддий асосини ташкил қилади. Ҳозирги илм-фаннинг аниқлашига кўра, реал борлиқдаги ҳар қандай жисм молекуладан, молекула эса атомлардан ташкил топади. Атомнинг ядросида протон, нейтрон, кварк, глюон, нуклон, гиперон, барион каби заррачалар мавжуд бўлади. Мазкур заррачалар ўзига хос қонуниятлар асосида бир-бири билан бирлашиб туриб, реал предмет/ҳодисани ҳосил қилади. Уларнинг ҳар бири тилда алоҳида номга эга бўлади.

2. Макродунё. Биз одатланган ўлчовдаги, яъни микроскопик катталиқдаги нарсаларга макродунё дейилади. Макродунё муайян жисм, нарса-ҳодиса сифатида намоён бўлади ва мегадунёнинг асоси саналади. Макродунёдаги ҳар бир аъзо тилда ўзининг муқим номига эга.

3. Мегадунё. Ер, ой, қуёш, юлдуз – бутун коинотнинг структуравий яхлитлиги, ўзаро гравитацион таъсири туфайли бирикиб турган дунё.

Юқорида айтилганидек, лингвистиканинг энг асосий муаммоси – тилнинг системалилиги. Система – ташкил этувчи элементларнинг ўзаро ички алоқадорлиги. Тилнинг лексик қатлами ҳам бундан мустасно эмас. Бу қатлам оддий алоқа эмас, балки парадигматик ва синтактик муносабатлардан ташкил топади. Шунга асосан, у турли муносабатлар асосидаги маъновий гуруҳлардан иборат.

Корпус бирлигини семантик теглашда “сўздан тушунчага” принципига амал қилиш корпусдаги сўз изоҳининг ҳар томонлама кенгайишига олиб келади. Бунда корпус фойдаланувчисига семантик белгилар асосидаги қидирув ойнасида сўз маъноси қидирувидан фойдаланиш имкони пайдо бўлади. Глобал тармоқда мавжуд тил

корпусларининг аксариятида семантик қидирувнинг сўз маъносини изоҳли луғат каби кенг изоҳламаслигини камчилик сифатида қайд этиш ўринли. Корпуслар сўзнинг қўллаш контекстига ҳавола қилиши, сўзнинг бошқа бирлик билан боғлана олиш имкониятини намоён қилиши семантик белгиларининг барчасини кўрсатмайди. Фойдаланувчи қидираётган сўз ҳақида тўлиқ ва яхлит маълумотни ҳам бир жойдан топиши лозим. Миллий корпусда тилда мавжуд барча сўзларнинг маъноси изоҳланса, муаллифлик корпусида айна муаллиф лексикасига оид сўзлар ҳамда уларнинг шу муаллиф лексикасида юзага чиққан маъноси ҳақида маълумот берилади.

Семантик теглашнинг бошқа йўналиши – “сўздан тушунчага” принципи сўз маънолари изоҳи, лексик-семантик муносабатга киришувчи лексемалари: синоним, антоним, гипоним/гипероним, градуоними, холо/мероними ҳақидаги изоҳларни тег сифатида бириктириш ҳисобланади. Семантик теглашнинг теглар тизимига сўзшакл, лемма, изоҳли луғатдагидек маънолари, мавжуд синоним, градуоним, гипоним/гипероним, холо/мероним, антонимлари ҳақидаги изоҳ киради. Қуйида бир сўзнинг семантик тегланишини таҳлил қиламиз. Семантик тег таркибига “туркумий белгиси”, “маъноси”, “синоними”, “антоними”, “уяси”, “уядоши”, “даражаланиш қатори”, “келиб чиқиши”, “омоними”, “услуги”, “пароними”, “варианти”, “қўлланиш даври” каби белгилар кириши мумкин. Юқорида саналган белгиларнинг барчаси сўзнинг семантик белгилари билан боғлиқ. Сўзнинг лексик-семантик муносабатига асосланиб, семантик теглашнинг қуйидаги кўринишини маъқуллаймиз.

№	Сўз (лемма)	Турку- мий белгиси	Маъноси	Синон- ими	Анто- ними	Уяси	Уядо- ши	Даража ланиш қатори
1	<осмон>	от, ўрин жой номи	1. Ер устида гумбаз шаклида кўриниб турган мовий фазо; 2. Ер атрофини ўраб олган олам фазоси (астрономик жисмлар макони).	само, фалак, кўк.	Ер, замин	Фазо. Фазови й ҳолат. Шакл		
2	<ер>	от, ўрин жой номи	1. Қуёшдан кейинги учинчи планета. 2. Шу планетанинг куруклик қисми (сув билан қопланган қисмига қарама- қарши қўйилганда). 3. Планетамиз қобиғининг сиртқи қатлами. 4. Бирор нарса банд қилиб турган, эгаллаган ўрин, жой, макон.	ўрин, жой, макон.	Осмон	Текислик		
3	<хотин>	от, шахс оти, қариндо шлик ЛМГ	1. Жинсий жиҳатдан эркак тоифасига зид, фарзанд кўриш, эмизиш қобилиятига эга	рафиқа, завжа	Эр	оила микром айdonи		

			одам; аёл. 2. Бирор эркак никоҳидаги аёл.				
4	<касал>	транспозиция сифатдан отга, ҳолат ЛМГ	1 <i>от</i> Организм меъёрий ҳолатини, фаолиятини бузувчи нарса; касаллик, дард. 2 сфт. Организмининг меъёрий ҳолати, фаолияти бузилган, касалликка йўлиққан; бетоб.	Бемор	соғ	Касаллик микромайдо ни	

А.Собировнинг фикрича, лексемаларнинг мавзувий майдони, мазмуний гуруҳ ва тўдалари, улар ўртасидаги маъновий муносабатларни ўрганиш ўзбек тили лексикологиясининг истиқболли йўналишларидан бирини ташкил қилади [2, 140]. Бу йўналиш маълум бир мавзу доирасига кирган лексик бирликларни атрофлича тадқиқ этиш, уларнинг лисоний белгиларини аниқлаш ва турли мақсадларга мўлжалланган луғат, глоссарийлар яратиш билан тавсифланади. Ш.Раҳматуллаевнинг фраземалар ва омонимлар, А.Ҳожиёвнинг синонимлар, муаллифлар гуруҳининг антонимлар, Х.Бердиёров ва Р.Расуловнинг паремиологик бирликларга бағишланган луғатларини бунга мисол қилиш мумкин. Мазкур луғатларда лексемаларнинг ички ва ташқи алоқалари асосида уларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари очиқ берилган.

Синонимлар луғати тил бирликларини семантик теглаш учун манба вазифасини ўтайди. Луғат ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли бўлган синонимик қаторларни ўз ичига олган. Унга фақат лексик синонимларгина киритилган (Тил корпуслари контекстуал синонимларни ҳам қамраб олиши лозим). Ёрдамчи сўзлар орасида ҳам синонимия ҳодисаси кузатилгани сабабли луғатга шундай синонимлар ҳам киритилган. Бир ўзақдан синоним аффикслар ёрдамида ясалган қандайдир, аллақандай; раҳмсиз, бераҳм каби сўзлар ўзаро, шунингдек, бир сўзнинг турли фонетик вариантлари (гоҳо, гойида, года каби) луғатда мустақил синонимик қатор сифатида келтирилмаган. Лекин бундай сўзлар бошқа сўзлар билан синоним бўлган тақдирда, шу синонимик қаторда уларнинг фонетик вариантлари ва синоним аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар ҳам келтирилган. Масалан, гоҳо сўзи баъзан, унда-бунда, ора-сира каби сўзлар билан синоним бўлгани учун шу синонимик қаторда унинг гоҳида, гойида, года вариантлари ҳам келтирилган. Луғат мақоласи тузилиши қуйидагича:

Бир сўз бирдан ортиқ синонимик қаторда бош сўз бўладиган бўлса, бу ҳолат рим рақамлари билан кўрсатилган. Масалан:

АЙТМОҚ I, БАЁН ҚИЛМОҚ, ИЗҲОР ҚИЛМОҚ, БИЛДИРМОҚ. “Фикр, мақсадни (бирор гап-сўзни) оғзаки ифода этмоқ”.

АЙТМОҚ II, ТАКЛИФ ҚИЛМОҚ, ЧАҚИРМОҚ, ЧОРЛАМОҚ. “Келиш, иштирок этиш, ташриф буюришни илтимос қилиб мурожаат этмоқ”.

АЙТМОҚ III, ОЛМОҚ. “Ижро этмоқ” (ашула, қўшиқ ҳақида).

Ҳар бир луғат мақоласи қуйидаги қисмлардан ташкил топган: 1) синонимик қатор; 2) синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган маънонинг изоҳи; 3) синонимик қатордаги ҳар бир сўзга хос хусусиятнинг таърифи; 4) синонимик қатор ва ҳар бир синонимга берилган таърифни тасдиқловчи мисол. Синонимик қатордаги сўзлар бирдан ортиқ маънода ўзаро синоним бўлса, бу ҳолат араб рақамлари билан кўрсатилган:

АСРАМОҚ, САҚЛАМОҚ. 1. Ёмон таъсир, салбий ҳодисадан ҳимоя қилмоқ: *Золимнинг зўридан ўзинг асра!.. (Ойбек). Лутфинисо... “ёмон кўздан сақласин” учун... (Ойбек)*

2. Йўқ бўлиш ва ш.к.га йўл қўймай эҳтиёт ҳолда тутмоқ: *Ёлвориб сўрайман, асра қалбингда,.. (Уйғун). Ота, сен кўпдан йўқ... сенинг қалбингни қалбимда сақлайман,*

сақлайман ҳамон (Шухрат).

3. Бирор мақсад билан тутмоқ: Узум сақламоқ, мол сақламоқ.

Атов бирликларини тил корпуслари учун "сўздан тушунчага" принципи асосида семантик теглашда теглаш натижаси (натижа қидирув ойнасида кўринади) синонимлар луғатидаги луғат мақоласи таркиби тартибида бўлиши мақсадга мувофиқ.

Антонимлар луғати ҳам тил бирликларини семантик теглаш учун яхши манба бўла олади. Бу луғат ҳозирги ўзбек тилидаги антонимларнинг дастлабки луғати; унда 495 антонимик гуруҳга бирлашувчи 1800га яқин антонимик жуфтлик изоҳланган; антонимик муносабат лексик маънолар орасида белгиланиб, маъноси изоҳланган, мисол келтирилган. Ҳар бир антоним остида, агар мавжуд бўлса, синоними ҳам келтирилган. Луғат тузилиши қуйидагича:

1. Луғатда икки хил: изоҳ ва ҳавола мақолалар мавжуд.

2. Изоҳ мақоласи анча мураккаб тузилишли; унда аввал антонимик жуфт келтирилган; изоҳ мақоласини бошлаб берувчи бундай жуфтликда антонимлар алифбо тартибида жойлашган: ёмон – яхши, секин – тез каби.

3. Изоҳ мақоласида, агар мавжуд бўлса, ҳар бир антоним остида синоними келтирилган. Бундай синонимларни ост-уст жойлашда алифбо тартибига эмас, балки уларнинг нутқда оз/кўп ишлатилишига амал қилинган. Фразеологик ибора антоним бўлиб келса, у синоним сўзлардан кейин жойланган.

ХАФА 2

гамгин

гамли

гуссали

қайгули

қовоғидан қор ёғади

ХУРСАНД 2:

шод

хуррам

хушнуд

вақти чоғ

огзи қулоғида

Бундай антонимик гуруҳнинг биринчи вертикал қаторидаги ҳар бир сўз иккинчи вертикал қатордаги ҳар бир сўзга антоним бўлади.

5. Антонимик жуфтликлардан нутқда энг кўп ишлатиладигани – доминант жуфтлик белгиланган; луғат мақоласида доминант антонимик жуфтлик қора рангли бош ҳарфлар билан ёзилган; уларнинг синоними эса қора рангли кичик ҳарфлар билан ёзилган:

АЗОБ

азоб-укубат

заҳмат

роҳат-фароғат

РОҲАТ

хузур

хузур-ҳаловат

6. Ҳар бир антонимнинг маъносига таъриф берилган:

АЗОБ

.....

Руҳан ёки жисмонан кучли

даражада қийналиш

РОҲАТ

.....

Руҳан ёки жисмонан кучли

даражада яйраш

7. Ҳар бир антоним мисоллар билан далилланган.

8. Кўп маъноли сўз бир маъноси билан бир сўзга, бошқа маъноси билан бошқа бир сўзга антоним бўла олади. Масалан, бутун сўзи йиртиқ, тешик жойи йўқ маъноси билан йиртиқ сўзига, синиқ жойи йўқ маъноси билан синиқ сўзига антоним бўлади. Бундай антоним маънолар луғат мақолаларида араб рақамлари билан белгиланиб, алоҳида-алоҳида изоҳ мақоласи сифатида ишланган:

БУТУН 1

Йиртилмаган, тешилмаган,

йиртиқ, тешик жойи йўқ

ЙИРТИҚ

Йиртилган, тешилган, йиртиқ,

тешик жойи бор

БУТУН 2

Синмаган, синдирилмаган,

синиқ жойи йўқ

СИНИҚ

Бутун эмас, бирор жойи учган,

кўчган, ёрилган

9. Айрим антонимик жуфтлар бирор бошқа сўз туркуми сифатида келганида ҳам шундай бўлади.

Мавжуд антоним ва синонимлар луғатини корпуснинг базасига боғлаш, қидирув

берилганда шу луғатлардан гиперссылка асосида топишни йўлга қўйиш дастурчи учун қийинчилик туғдирмайди. Энг асосийси, хомашё бор, фақатгина уни корпусга жойлаштириш ва қидирувга бўйсундириш муаммоси мавжуд. Тўғри, бунинг учун ушбу луғат матнлари бир неча техник қайта ишловлардан ўтказилиши лозим [қаранг:6].

Корпус учун шундай ахборот базаси вазифасини имкон қадар бажара олувчи луғат мактаб ўқувчиларига мўлжалланган даражаланиш қатори луғати бўлиб, ҳозирча луғатнинг бундай тури фақат мактаб ўқувчилари учун ишланган [қаранг:8]. Агар ўзбек тили миллий корпуси яратилса, луғатларнинг чексиз турлари автоматик тарзда пайдо бўлади; луғат материали эса тез-тез янгиланиб туради.

Сўзларни семантик теглаш учун гипер-гипонимик (жисм-тур) ва холо-меронимик (бутун-бўлак) муносабатларни акс эттирувчи луғатлар, афсуски, ўзбек тилида ҳали яратилмаган. Табиийки, сўзларни шу параметрлар асосида семантик теглаш учун лексикографик материал мавжуд эмас. Семантик теглашда фақат бу борада қилинган тадқиқотларга таянилган ҳолда, мустақил, қўл меҳнати билан эришиш мумкин.

Хулоса. Тил бирликларини корпус учун семантик теглашда шу пайтгача тилшуносликда лексик-семантик муносабатлар тадқиқи натижа-сида қўлга киритилган ютуқлар, назарий материал ва луғатлар лингвистик таъминот базаси сифатида хизмат қилади. Семантик теглаш ҳақидаги мавжуд тавсиялар асосида корпус семантик қидирувини мукамаллаштириш, тил бирликларини автоматик семантик теглашнинг лингвистик таъминотини ишлаб чиқиш – галдаги вазифа.

АДАБИЁТЛАР

1. **Захаров В.П.** Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 27-48.
2. **Собиров А.** Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004.
3. **Нурмонов А.** Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва такомиллашуви. Ҳадя (проф. Ҳ.Неъматовнинг 60 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент: Мерос, 2001.
4. **Неъматов Ҳ., Расулов Р.** Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
5. **Менглиев Б.** Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар // Докторлик диссертацияси. – Т., 2002.
6. **Хамроева Ш.** Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. – Бухоро, 2018. – 250 б.
7. **Фалсафа (ўқув қўлланма).** – Тошкент: Шарқ, 1999.
8. **Vobojonov Sh., Islomov I.** O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati. (maktab o'quvchilari uchun) – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

УДК:821.512.133-131

“АЛПОМИШ” ТИЛИ – МАЪНАВИЯТ ТИЛИ ЯЗЫК "АЛПОМИШ" - ДУХОВНОСТЬ ЯЗЫК

“ALPAMISH” LANGUAGE IS THE LANGUAGE OF SPIRITUALITY

Ходжиев Юсуф Норкулович

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси

Таянч сўзлар: маънавият, маънавий, маънан, тил, лисон, нутқ, экзотизм, эвфемизм, дисфемизм, этнографик лексика, этнографизм, лексема, ибора, сўз бирикмаси, мақол, матал.

Ключевые слова: духовность, духовный, духовно, язык, речь, экзотизм, эвфемизм, дисфемизм, этнографическая лексика, этнографизм, лексема, выражения, словосочетание, пословица.

Key words: spirit, spiritual, meaning, language, speech, exotism, euphemism, dispfemism, ethnographic lexeme, word construction, proverb, saying.